Article

NEMUS
REVISTA DE L'ATENEU DE NATURA

Aproximació etnobotànica a les espècies silvestres utilitzades antigament per a fer llum

Elena Sixto Fíguls

Divulgadora etnobotànica.

La correspondència referent a aquesta article s'ha d'adreçar a: Elena Sixto Fíguls, Ptge. Puigberenguer 1. 08242 Manresa, Barcelona.
Correu electrònic: elenasix@gmail.com

Aquest treball reuneix informació de les espècies vegetals silvestres utilitzades antigament a la península Ibèrica i les illes Balears amb la finalitat d'il·luminar mitjançant llums d'oli o torxes, així com les que ens han servit d'esca per encendre el foc.

S'han trobat 43 tàxons –27 gèneres– de plantes silvestres de 21 famílies botàniques.

Tot i caure en desús fa temps, en alguns casos la fitonímia ha preservat el record d'aquest ús.

Paraules clau: etnobotànica, llum, ble, oli, torxa, esca.

Ethnobotanical approach to wild species used in the past to make light

This work gathers information about the wild plant species used in the past in the Iberian Peninsula and the Balearic Islands for the purpose of lighting, through oil lamps or torches, as well as those that have served us as tinder to ignite the fire.

43 taxa –27 genus– have been found of wild plants from 21 botanical families.

Despite falling into disuse many years ago, in some cases phytonymy has preserved the memory of this use.

Keywords: ethnobotany, light, wick, oil, torch, tinder.

Antecedents

L'etnobotànica, terme encunyat per primera vegada a finals del s. XIX (Harshberger, 1896), és la ciència, de caràcter multidisciplinari, que estudia l'ús que hem realitzat de les plantes, o senzillament, tal com afirma Montserrat Gispert, "l'etnobotànica és la disciplina que afirma que les plantes són cultura" (Carrió, 2011).

Així, l'etnobotànica és una "disciplina de frontera" que "rescata i actualitza la història de les plantes en les societats a través del temps i l'espai" (Gispert *et al.*, 2010). Aquesta pluridisciplinarietat, fronterera entre etnologia i botànica, incrementa, sens dubte, el seu atractiu, com sol passar amb la transversalitat, però cal dir també que en ocasions ha fet que sigui incompresa –o poc compresa– tant des d'un costat com de l'altre (Vallès & Garnatje, 2015), ja que requereix una visió àmplia.

La interrelació entre societats humanes i plantes ve de temps remots. Si fem un repàs sobre els usos de plantes, podem, almenys, trobar-ne de medicinals, alimentaris, industrials i artesanals, folklòrics, ornamentals, agro-silvopastorals i d'altra mena. Simplificant, els usos populars es poden agrupar en medicinals, alimentaris i altres. Aquesta classificació estableix tres grans grups, amb subgrups dins de cadascun, que s'ha comprovat que són força pràctics en societats industrialitzades com la nostra (Gras *et al.*, 2016). Els usos que fan referència a la il·luminació s'emmarquen dins del grup d'altres.

Estat de la qüestió

Durant la prehistòria les flames del foc van ser la primera forma d'il·luminació utilitzada per l'home. En l'antigor, gran part de la vida transcorria en una foscor més o menys total, però sempre hi havia alguna il·luminació a l'interior de les cases i també a l'exterior, als carrers, per a quan era necessari.

Fins ben avançat el segon terç del s. XIX, l'única llum que feia servir l'home per il·luminar l'interior de les cases era produïda per espelmes de greix animal,

que feien poca llum, i a més, tufejaven, i els llums d'oli. També hi havia espelmes fetes de cera, però eren cares per a la major part de la població, i estaven reservades per als altars i les capelles de les cases on s'exhibien imatges religioses.

Així doncs, el llum d'oli, anomenat també *gresol* o *cresol*, era la manera més usual per il·luminar les estances interiors de les cases. "Cadascú sap en sa casa on es penja el cresol" és un refrany popular que ens recorda el seu ús estès. La claror del llum d'oli es realitza mitjançant la combustió del ble, que també s'anomena *metxa*, untat amb oli. Hi havia llum de quatre blens, o de quatre becs, o de quatre corns, que tenien quatre cornalons i a cada un d'ells, un ble (Fig. 1). També hi havia el llum de ganxo (cat., val.), o llum de gresol (val.), o llum amb crulles (men.), o llum d'encruia (mall.) que consistia en un llum d'oli que té el dipòsit d'aquest líquid en forma de plat que se sosté penjat per un ganxo (Fig. 1B). A Catalunya eren usuals els llums de ganxo de plat rodonenc amb un sol bec, mentre que a les illes Balears ho eren els llums de plat quadrangular (la cruia o encruia) amb quatre becs, sia amb un sol ble, sia amb dos, amb tres o amb quatre. (Alcover *et al*., 2002).

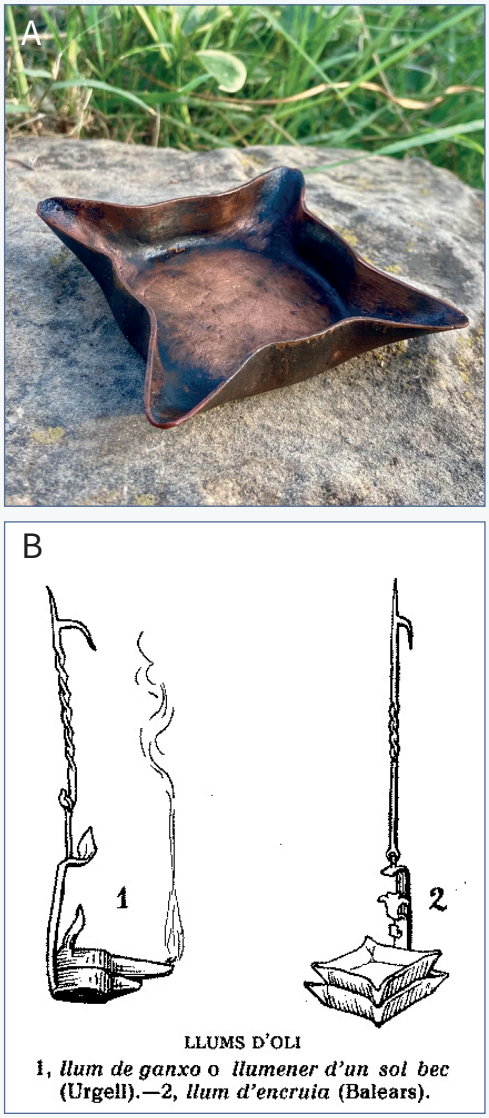

FIGURA 1. A: Llum d'oli de quatre becs. Foto: E. Tomas. **B:** Llums d'oli. Imatge: Enciclopèdia Catalana

A: Oil lamp or crucible. Photo: E. Tomas. **B:** Oil lights. Image: Enciclopèdia Catalana

Els blens utilitzats, abans que es generalitzessin els de cotó, lli o cànem, o en aquells entorns rurals on no tenien accés a aquestes matèries, provenien de l'ús de les plantes, principalment de les diferents espècies del gènere *Phlomis* i *Verbascum*, recordades per aquest ús, com ens indiquen llurs noms populars de *blenera, candelera, herba blenera*.

El combustible solia ser algun greix animal o un oli vegetal de diferent procedència i qualitat, ja que no tots els olis cremen igual ni produeixen la mateixa llum. Les llavors d'algunes plantes contenen greixos en forma d'oli, però moltes vegades competeixen en el seu destí com a comestibles. La quantitat i la qualitat d'oli que produeixen i la facilitat d'extracció eren dos factors que van influir en la seva utilització.

Els llums d'oli sempre han experimentat la dificultat que els olis, sempre massa viscosos, lluiten per pujar a la metxa per capil·laritat; i la metxa o ble tendeix a carbonitzar-se i extingir-se.

Pel que fa a la il·luminació dels espais exteriors, s'utilitzaven les teieres o graelles, que fan referència a la forma de l'estri de ferro on es dipositaven les teies, generalment d'espècies resinoses, que enceses, il·luminaven els carrers. També s'utilitzaven torxes o atxes com una font portàtil de foc amb finalitat lumínica.

Finalment, un factor clau per il·luminar en la vida quotidiana era la disponibilitat del foc. En la mesura que antigament obtenir-lo era laboriós, es procurava mantenir-lo encès constantment. Ara bé, per a quan calia encendre el foc de nou, calia disposar de

matèria seca i fàcil per a la combustió, és a dir, l'esca. Hi havia diverses tècniques per fer foc, però una de les més populars era l'ús d'un foguer o tros d'acer que fregant-lo o bé colpejant-lo amb un pedrenyal o pedra foguera, s'aconseguia fer saltar unes espurnes que al caure sobre l'esca, originava el foc.

L'objecte d'aquesta aproximació etnobotànica és donar a conèixer les espècies silvestres de la flora mediterrània que han estat utilitzades amb la finalitat de fer llum. La recerca identifica i descriu com s'ha utilitzat cada una de les espècies, ja sigui com a blens, per fer-ne oli per cremar, com a torxes, per a transportar la flama o com a esca, per iniciar el foc.

Metodologia

Per aquest fi, s'ha observat la informació que ens dona la fitonímia, que és la darrera que es perd abans de l'aculturació (Vallès, 2019), i s'han recollit els diversos noms que esmenten aquest ús, així com el nom en castellà de cada espècie. També s'ha recollit la informació transmesa per comunicació oral, s'ha comprovat els usos i s'ha ampliat el llistat d'espècies mitjançant la consulta al *Inventario Español de Conocimientos Tradicionales* relativos a la Biodiversidad (Pardo de Santayana *et al.*, 2018) que recull diferents estudis etnobotànics de la península Ibèrica i les illes Balears. Finalment, s'ha organitzat el llistat de les espècies en funció del seu ús.

Resultats

Espècies utilitzades per a fer blens

S'han trobat en total 12 espècies, de 6 gèneres i 4 famílies botàniques. Entre aquestes espècies destaquen els gèneres *Verbascum* i *Phlomis*, que presenten

FIGURA 2. A: *Verbascum pulverulentum* al marge de la carretera a Casserres, Berguedà (Catalunya). Foto: E. Sixto. **B:** Blens realitzats amb fulles enrotllades de *Verbascum pulverulentum*. Foto: E. Tomas. **C:** Longitud d'una fulla enrotllada de *Verbascum pulverulentum*. 26 cm. Foto: E. Sixto. **D:** Flama d'un ble realitzat amb una inflorescència de *Verbascum pulverulentum*. Foto: E. Sixto. **E:** Procés de combustió d'un ble realitzat amb una fulla enrotllada de *Verbascum pulverulentum*. Foto: E. Sixto.

A: *Verbascum pulverulentum* on the side of the road in Casserres, Berguedà (Catalonia). Photo: E. Sixto. **B:** Wicks made with rolled leaves of *Verbascum pulverulentum*. Photo: E. Tomas. **C:** Length of a rolled leaf of *Verbascum pulverulentum*. 26 cm. Photo: E. Sixto. **D:** Flame of a wick made with an inflorescence of *Verbascum pulverulentum*. Photo: E. Sixto. **E:** Combustion process of a wick made with a rolled leaf of *Verbascum pulverulentum*. Photo: E. Sixto.

Família	Nom científic	Noms populars	Ús
Escrofulariàcies	*Verbascum lychnitis* L.	blenera, candelera, herba del ble, trepó candeler, *candilera, gordolobo.*	per a fer blens.
	Verbascum sinuatum L.	blenera, trepó, gordolobo.	
	Verbascum thapsus L.	blenera, blenera tripó, candelera, ciri de Nostre Senyor, herba blenera, herba candelera, *gordolobo.*	
	Verbascum pulverulentum Vill.	blenera, *gordolobo.*	
Lamiàcies	*Phlomis lychnitis* L.	candelera, blener, blenera, blens de frare, cresolera, gresolera de camí, gresolera groga, herba blenera, canelera, salvió blener, *candilera, matagallo, oreja de liebre.*	
	Phlomis crinita Cav.	gresolera major, *barbas de macho, orejas de burro.*	
	Phlomis italica L.	ble de frare, blenera de frare, blens de frare, estepa blenera, estepa blanera, *candilera.*	
	Phlomis herba-venti L.	gresolera del vent, estepa blenera, *aguavientos.*	
	Marrubium vulgare L.	malrubí, malrubí blanc, *manrubio, yerba del sapo.*	
	Ballota hirsuta Benth	malrubí negre, herba pudent, *marrubio, incienso.*	
Poàcies	*Macrochloa tenacissima* (L.) Kunth = *Stipa tenacissima* L.	espart, totxa, *esparto, atocha.*	per a fer blens i torxes.
Ciperàcies	*Scirpus holoschoenus* L.	jonc, jonc de ribera, jonc boval, junquera, *junco común, chunquera.*	per a fer blens.
Pistàcies	*Pistacia lentiscus* L.	mata, mata de cabrit, llentiscle, matissa, *lentisco.*	oli per fer llum.
Cornàcies	*Cornus sanguinea* L.	sanguínyol, corner, sanguiño, *cornejo*	
Fagàcies	*Fagus sylvativa* L.	faig, *haya.*	
Liliàcies	*Asphodelus albus* Mill.	albó de muntanya, porrassa, *gamón, varita de San José.*	per encendre les metxes i com torxes.
	Asphodelus aestivus Brot.	albó, porrassa, *gamón común.*	
	Asphodelus ramosus L.	albó, asfòdel, caramuixa, *asfódelo, gamona, vara de san José.*	per encendre les metxes dels llums d'oli o de gas.
Dipsacàcies	*Cephalaria leucantha* (L.) Roem. et Schultes	atxa, falla, faia, *escorbonera menor.*	per a fer-ne falles i per encendre el foc.
Tifàcies	*Typha domingensis* Pers.	boga, balca, *espadaña.*	untades amb oli per a fer torxes.
Papilionàcies	*Genista scorpius* (L.) DC. in Lam. & DC	argelaga, *aliaga.*	per encendre el foc.
Pinàcies	*Pinus* L., sp. pl.	pi, pino.	per a fer torxes.
	Pinus pinaster Aiton.	pinastre, *pino resinero.*	
Aquifoliàcies	*Ilex aquifolium* L.	boix grèvol, *acebo.*	
Ericàcies	*Erica* L., sp. pl.	bruc, *brezo.*	

TAULA 1. Llistat d'espècies silvestres amb la finalitat d'il·luminar.

List of wild species used for lighting.

Família	Nom científic	Noms populars	Ús
Cupressàcies	*Juniperus* L., sp. pl.		per a fer torxes.
	Juniperus thurifera L.	savina turífera, *sabina albar.*	
	Juniperus sabina L.	savina de muntanya, *enebro corveño.*	
	Juniperus communis L	ginebre, *enebro.*	
	Juniperus oxycedrus L.	càdec, *enebro de miera.*	
	Juniperus phoenicea L.	savina, *sabina negra.*	
Rosàcies	*Crataegus monogyna* Jacq.	arç blanc, *espino albar.*	per a fer torxes.
Betulàcies	*Betula alba* L.	bedoll, *abedul.*	per a fer espelmes i torxes.
Lamiàcies	*Lavandula latifolia* Medic.	espígol, barballó, *espliego, lavanda.*	per a fer torxes.
Palmàcies	*Phoenix dactylifera* L.	palmera de dàtils, datilera, fasser, *palmera datilera, fénix.*	per a fer torxes.
Poliporàcies	*Fomes fomentarius* L. Fr.	bolet d'esca, *hongo yesquero.*	com a esca.
Umbelíferes	*Ferula communis* L. subsp. *catalaunica*	canyaferla, fenollassa, *cañaheja, hinojo borde.*	
Asteràcies	*Phagnalon saxatile* L. Cass.	botgeta d'esca, botja d'esca, camamilla d'esca, *manzanilla yesquera.*	
	Phagnalon rupestre L. DC.	botja d'esca, botja dresca, *manzanilla yesquera.*	
	Phagnalon sordidum L. Reichenb.	botja d'esca, botja dresca, *coniza sórdida, coronilla real.*	
	Helichrysum stoechas (L.) Moench.	sempreviva, ramell de sant Ponç, flor de tot l'any, *manzanilla de la sierra.*	
	Echinops strigosus L.	card d'esca, *cardo yesquero.*	com a esca i com a ble.
Araliàcies	*Hedera helix*	heura, *hiedra.*	com a esca.

TAULA 1 (cont.) Llistat d'espècies silvestres amb la finalitat d'il·luminar.

List of wild species used for lighting.

fulles tomentoses i inflorescències denses que untades amb oli mantenen una flama intensa, i servien de blens per als llums d'oli. El record d'aquest ús és present en alguns dels seus noms populars.

De la família de les escrofulariàcies:

Les diferents espècies del gènere *Verbascum* han estat utilitzades com a blens. Són plantes biennals de grans fulles oblongues i tomentoses i unes inflorescències denses i compactes. Els blens es realitzaven enrotllant les seves fulles collides tendres (Fig. 2b). S'ha observat que una fulla de mida mitjana enrotllada (Fig. 2c) untada amb oli, en el gresol, crema lentament durant més d'una hora i produeix una flama intensa (Fig. 2d). S'ha provat com la inflorescència es pot utilitzar com a ble i crema lentament (Fig. 2e). Aquesta funció blenera es recorda en els diversos noms populars que recull el llibre de *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana* (Vallès *et al.*, 2014) i que detallem a continuació.

- *Verbascum lychnitis* L. (blenera, candelera, herba del ble, trepó candeler, *candilera, gordolobo*)**:** viu en pastures seques, vorades de bardisses i de bosc. El nom científic deriva del grec *lýchnon* (la llàntia), al·ludint a l'ús de les fulles com a ble. El nom popular de blenera ha estat utilitzat pels seus congèneres sense distingir-ne massa l'espècie, ja que dins d'aquest gènere són força freqüents els híbrids (Vallès *et al.*, 2014).
- *Verbascum sinuatum* L. (blenera, trepó, *gordolobo*)**:** es distingeix per tenir les fulles lobulades-ondulades. Les fulles es van utilitzar com a blens per les llànties (Rivera *et al.*, 2008).
- *Verbascum thapsus* L. (blenera, blenera tripó, candelera, ciri de Nostre Senyor, herba blenera, herba candelera, *gordolobo*): es distingeix perquè les fulles

basals són enteres i del centre surt una tija robusta.

• *Verbascum pulverulentum* Vill. (blenera, *gordolobo*): viu en camps abandonats, terrenys nitròfils i marges dels camins.

De la família de les lamiàcies:

També les diferents espècies del gènere *Phlomis* s'utilitzaven com a blens: les fulles i, especialment, les tiges floríferes, untades amb oli, fan una flama intensa que crema lentament. S'ha observat que les fulles collides tendres de la candelera (*Phlomis lychnitis*) fan una bona flama malgrat que es consumeix en pocs minuts (Fig. 3B), però en canvi, la inflorescència collida just en el moment inicial de la floració, ha produït més flama i la seva duració ha estat al voltant d'uns 20 minuts (Fig. 3C). Aquest ús s'assenyala en els noms populars que reben.

• *Phlomis lychnitis* L. (candelera, blener, blenera, blens de frare, cresolera, gresolera de camí, gresolera groga, herba blenera, canelera, salvió blener, *candilera, matagallo, oreja deliebre)*: és un semiarbust que viu en brolles, erms i pastures seques, preferentment sobre substrats bàsics. El nom científic *Phlomis*, del grec, *Phlox*, *Phlogos*, significa "foc, flama", nom que els grecs utilitzaven per anomenar diverses

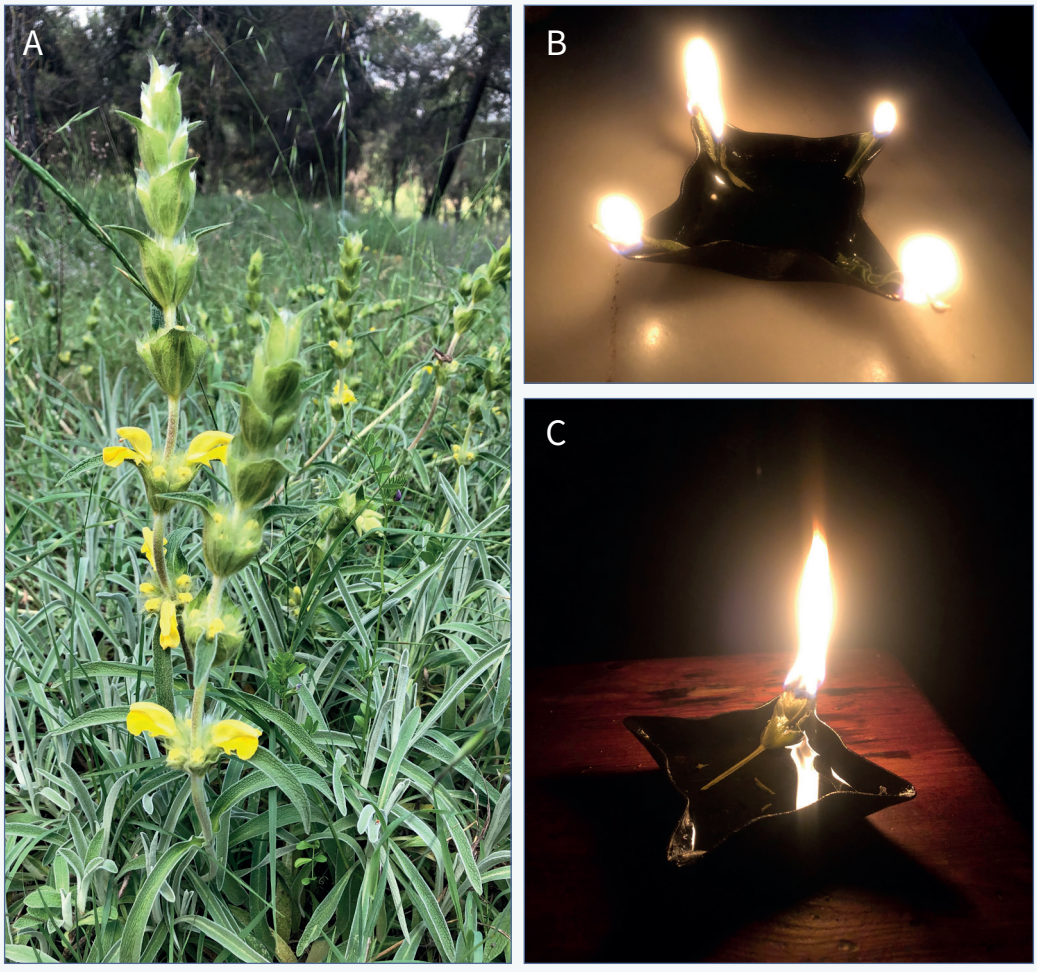

FIGURA 3. A: *Phlomis lychnitis* en una clariana de bosc a Salelles, Bages (Catalunya). **B:** Flama encesa de les fulles de *Phlomis lychnitis*. **C:** Flama encesa de la tija florífera de *Phlomis lychnitis*. Fotos: E. Sixto.

A: *Phlomis lychnitis* in a forest clearing in Salelles, Bages (Catalunya). **B:** Burning flame of the leaves of *Phlomis lychnitis*. **C:** Burning flame of the flowering stem of *Phlomis lychnitis*. Photos: E. Sixto.

espècies del gènere *Verbascum*, i *Lychnos*, que significa "llàntia". S'utilitzaven per il·luminar com a ble, les tiges i les fulles allargades i piloses humitejades en oli (Consuegra, 2009), antigament s'utilitzaven per il·luminar col·locant-les en les llànties (Fernández, 2000).

• *Phlomis crinita* Cav. (gresolera major, *barbas de macho, orejas de burro*): és una mata perenne que viu en brolles seques i assolellades sobre substrats bàsics. La seva distribució és Alacant i València. Les tiges i pecíols eren utilitzats com a blens (Rivera *et al.*, 2008).

• *Phlomis italica* L. (ble de frare, blenera de frare, blens de frare, estepa blenera, estepa blanera, *candilera*): és una espècie endèmica de les illes Balears, que viu en peus de penyals costaners i vores de camins. A llocs nitrificats. La podem trobar sobretot a la muntanya mallorquina i a les clarianes de les garrigues tant de Menorca com Mallorca. S'utilitzava per tenir llum (Carrió, 2013).

• *Phlomis herba-venti* L. (gresolera del vent, estepa blenera, *aguavientos, hierba de las moscas*): viu als marges i herbassars. Només s'ha trobat citació de l'ús en el seu nom popular.

Altres espècies utilitzades de la mateixa família són:

• *Marrubium vulgare* L. (malrubí, malrubí blanc, *manrubio, yerba del sapo*): viu a vores de camins i comunitats ruderals. A Alacant s'utilitzaven les inflorescències com a ble en els llums d'oli (Barber *et al.*, 2005).

• *Ballota hirsuta Benth.* A Mallorca mullaven les llavors dins de l'oli de les llànties per afavorir que cremessin. Un informant diu que "cremaven la llavoreta com a ble, les mullaven dins l'oli i cremava vuit hores" (Carrió, 2013).

De la família de les poàcies:

• *Macrochloa tenacissima* (L.) Kunth = *Stipa tenacissima* L. (espart, totxa, *esparto, atocha*): viu sobre sòls pobres en ambients secs o semiàrids. A Mallorca es posava a dins del llum d'oli, un ble que es feia d'espart o fil gruixut mesclat amb espart (Carrió, 2013).

De la família de les ciperàcies:

• *Scirpus holoschoenus* L. (jonc, jonc de ribera, jonc boval, junquera, *junco común, chunquera*): és una planta comuna que viu en prats i terrenys humits. Amb les tiges es feien blens per als llums d'oli (Selga, 1998).

Espècies utilitzades per fer oli

S'han trobat 3 espècies, de 3 gèneres i 3 famílies botàniques.

De la família de les pistàcies:

• *Pistacia lentiscus* L. (mata, mata de cabrit, llentiscle, matissa, *lentisco*): és un arbust o arbret abundant a les garrigues i sotoboscs dels pinars i alzinars. Els fruits són petites drupes, que primer són verds, després vermells, i quan maduren, són negres (Fig. 4). Dels fruits, se n'obtenia un oli per cremar i fer llum (Carrió, 2013).

De la família de les cornàcies:

• *Cornus sanguinea* L. (sanguinyol, corner, *sanguiño,*

FIGURA 4. Fruits del llentiscle (*Pistacia lentiscum*) entre Son Serra i Son Real, Santa Margalida (Mallorca). Foto: J. Calafat.

Fruits of the Mastic (*Pistacia lentiscum*) between Son Serra and Son Real, Santa Margalida (Mallorca). Photo: J. Calafat.

FIGURA 5. Fruits del sanguinyol (*Cornus sanguinea*) al Toll de l'Amic de Torà, Segarra (Catalunya). Foto: I. Blanc.

Bloodtwig Dogwood fruits (*Cornus sanguinea*) in Toll de l'Amic de Torà, Segarra (Catalonia). Photo: I. Blanc.

cornejo): és un arbust o arbret que viu en obagues, fondalades i llocs humits. El fruit és una drupa esfèrica de color negre quan és madura (Fig. 5). De les llavors se extreia un oli que s'utilitzava per a l'enllumenat, però també per fer sabó i en alimentació (García-Sanchez *et al.*, 2021). Sobre les característiques de la llum que feia aquest oli, un avi recordava que "feia una llum clara i poc fum" (Esteve Padullés com. pers., 21/5/2024).

De la família de les fagàcies:

• *Fagus sylvativa* L. (faig, *haya*): és un arbre caducifoli que forma boscos a l'estatge montà, en vessants frescos i sòls profunds. Del fruit comestible, la faja, se n'extreu un oli, que a més de tenir un ús culinari, també servia per fer llum (Pascual, 2013).

Espècies utilitzades com a atxes, falles o torxes

S'han trobat 20 tàxons –17 espècies i 3 gèneres–, de 13 gèneres i 12 famílies botàniques.

De la família de les asfodelàcies:

• *Asphodelus albus* Mill. (albó de muntanya, porrassa, *gamón, varita de San José*): viu en indrets assolellats i arrecerats del vent de l'estatge subalpí. Les tiges floríferes seques s'utilitzaven per encendre les metxes de les llànties, també servien per a transportar el foc o per il·luminar a la nit a manera de teies, ja que s'encenen amb facilitat i es consumeixen lentament (Pascual, 2019).

• *Asphodelus aestivus* Brot. i *Asphodelus ramosus* L. (albó, porrassa, *gamón común*): viuen en indrets secs i pedregosos (Fig. 6). Es van utilitzar com a suport per encendre les metxes dels llums d'oli o de gas (Carrió, 2013).

De la família de les poàcies:

• *Macrochloa tenacissima* (L.) Kunth = *Stipa tenacissima* L. (espart, totxa, *esparto, atocha*): viu en terrenys secs i àrids. Amb les fulles velles s'elaboraven unes torxes anomenades "atxes" que s'utilitzaven en diferents processons i rituals (Benítez, 2009). Els portadors d'aquestes torxes sempre anaven davant de tot, d'aquí l'expressió popular "endavant les atxes".

De la família de les tifàcies:

• *Typha domingensis* Pers. (boga, balca, *espadaña*): és una planta aquàtica, arrelada i emergent. Les inflorescències, una mena de puros, untades amb oli, servien per a fer torxes (Casana, 1993).

De la família de les dipsacàcies:

• *Cephalaria leucantha* (L.) Roem. et Schultes (atxa, falla, faia, *escorbonera menor)*: viu en brolles, camins, erms i marges dels camps (Fig. 7). El nom popular

FIGURA 6. Albó florit (*Asphodelus ramosus*) a Punta Talis, es Migjorn (Menorca). Foto: E. Sixto.

Branched Asphodel (*Asphodelus ramosus*) in Punta Talis, es Migjorn (Menorca). Photo: E. Sixto.

FIGURA 7. Falla (*Cephalaria leucantha*) a l'Aguda de Torà, Segarra (Catalunya). Foto: I. Blanc.

Giant Scabious (*Cephalaria leucantha*) in Aguda de Torà, Segarra (Catalonia). Photo: I. Blanc.

atxa indica una clara relació amb el foc. Les tiges seques permeten fer bons feixos de material combustible (Aymerich, 2011). Les tiges es trenen per fer una mena de torxes que són les anomenades *falles*, que serveixen, encara avui, per celebrar les festes de la Fia-faia de Bagà i Sant Julià de Cerdanyola.

De la família de les papilionàcies:

• *Genista scorpius* L. DC. (argelaga, *aliaga*): viu en matollars, prats secs, camps abandonats i indrets rocosos (Fig. 8). És una planta que s'encén molt bé, fins i tot en verd, i s'utilitzava en la matança del porc a l'hora de socarrimar els pèls de l'animal. El port espinós i dur també la fa indicada per netejar la sutja de les xemeneies, es lliga amb una corda i es fa passar per dins. S'utilitzava per encendre el foc com si es tractés d'una torxa (Lloret, 2017).

De la família de les pinàcies:

• *Pinus* L. sp. pl. (pins, *pinos*): és un gènere de coníferes, rics en resina, de la qual se extreien les teies, estelles de fusta resinosa del cor del tronc i la soca, que crema amb molta facilitat i que s'ha utilitzat per fer llum, així com per encendre el foc juntament amb les pinyes. L'espècie més rica en resina és el *Pinus pinaster* (pinastre, *pino resinero*).

De la família de les aquifoliàcies:

• *Ilex aquifolium* L. (boix grèvol, *acebo):* és un arbre de fulla perenne propi d'ambients ombrívols. Les branques seques són molt eficaces per il·luminar, ja que són llargues i d'una fusta molt dura (Pascual, 2019). Se cita que s'havien utilitzat per il·luminar els forns de pa (Pardo de Santayana, 2004).

De la família de les cupressàcies:

• *Juniperus* L. sp. pl.: són coníferes arbòries o arbustives que per la seva fusta resinosa s'havien utilitzat com a teies. Les branques seques de *Juniperus sabina* L. (savina de muntanya, *enebro corveño, sabina rastrera)* servien per a il·luminar una estança (Pascual Gil, 2019) i amb l'escorça de *Juniperus thurifera* L. (savina, savina turífera, trabina, *sabina albar)* s'encenia una flama que tenia l'ús d'una candela (Blanco, 1998). Altres espècies com *Juniperus communis* L. (ginebre, *enebro*), *Juniperus oxycedrus* (càdec, *enebro de miera*)

FIGURA 8. Argelaga (*Genista scorpius*) a Manresa, Bages (Catalunya). Foto: E. Sixto.

Scorpion Broom (*Genista scorpius*) in Manresa, Bages (Catalunya). Photo: E. Sixto.

FIGURA 9. Càdec (*Juniperus oxycedrus*) al Bages (Catalunya). Foto: E. Sixto.

Cade (*Juniperus oxycedrus*) in Bages (Catalunya). Photo: E. Sixto.

(Fig. 9) i *Juniperus phoenicea L.* (savina de muntanya, *sabina rastrera*) tenien usos similars.

De la família de les ericàcies:

• *Erica* L. sp. pl. (bruc, *brezo*): són un gènere de plantes resistents a la sequera i al foc que formen matollars (Fig. 10). Se n'utilitzaven les branques seques per a il·luminar (Pascual, 2019).

De la família de les rosàcies:

• *Crataegus monogyna* Jacq. (arç blanc, *espino albar*): és un arbret caducifoli molt comú que viu en bardisses i llocs humits (Fig. 11). A l'Antiga Roma era utilitzat amb un significat simbòlic relacionat amb la fertilitat i amb les branques es feien unes torxes per a celebrar les cerimònies nupcials (Galán, 1993).

De la família de les betulàcies:

• *Betula alba* L. (bedoll, *abedul*): viu a l'estatge montà al costat de cursos d'aigua o en llocs entollats, preferentment en substrats silicis. L'escorça s'ha fet servir en la confecció d'espelmes i torxes, un cop seca s'enrotllava i s'encenia (Pardo de Santayana, 2004).

De la família de les lamiàcies:

• *Lavandula latifolia* Medic. (espígol, barballó, *espliego, lavanda*): viu en indrets ombrejats, eixuts i pedregosos. Amb aquesta planta, els nens fan torxes per rebre els reis d'Orient, ja que fins al s. XX no se'ls arribava a veure, i aquests senyals lluminosos servien perquè no passessin de llarg. L'aroma arriba a ses majestats i la llum els il·lumina per veure el camí que han de seguir. Aquesta tradició és vigent en diversos pobles del Vallès Oriental i del Moianès.

De la família de les palmàcies:

• *Phoenix dactylifera* L. (palmera de dàtils, datilera, fasser, *palmera datilera, fénix):* viu en terrenys oberts i molt càlids, amb moltes hores de sol. A la Comunitat Valenciana s'utilitzava per a fer atxes, una mena de torxes, que es feien amb les fulles de la palmera seca embolicades amb la mantellina de fibra que recobreix el tronc, anomenada sedàs o "seàs", que crema amb facilitat. Encara avui, al camp d'Elx (el Baix Vinalopó) els nens les cremen per indicar als reis d'Orient (Reixos) on estan les cases del camps on se'ls espera (Obón *et al.*, 2009).

FIGURA 10. Bruc d'hivern (*Erica multiflora*) al Bages (Catalunya). Foto: E. Sixto.

Mediterranean Heath (*Erica multiflora*) in Bages (Catalunya). Photo: E. Sixto.

FIGURA 11. Arç blanc (*Crataegus monogyna*) al Bages (Catalunya). Foto: E. Sixto.

Mayblossom (*Crataegus monogyna*) in Bages (Catalunya). Photo: E. Sixto.

Espècies utilitzades com a esca

S'han trobat 8 espècies, de 6 gèneres i 4 famílies botàniques.

De la família de les poliporàcies:

• *Fomes fomentarius* L. Fr. (bolet d'esca, *hongo yesquero*): és un fong que ataca els troncs d'arbres planifolis afeblits o morts. El bolet d'esca va aparèixer entre les peces que portava "l'Home dels gels" a la seva bossa, juntament amb altres peces (com un pedrenyal, per produir espurnes) principalment utilitzat per a fer foc (Stapert & Johansen, 1999). És el material més reconegut com a esca.

De la família de les umbel·líferes:

• *Ferula communis* L. *subsp. catalaunica* (C. Vicioso) Sànchez & Bernal (canyaferla, fenollassa, *cañaheja, hinojo borde*): és una herba de grans dimensions que viu en costers rocosos, vores de camins i prats abandonats (Fig. 12). La seva medul·la ha estat utilitzada tradicionalment com a esca. En el passat s'utilitzaven aquestes tiges seques per encendre el foc al camp quan feia vent i per mantenir-lo quan plovia (González, 2013). Canyaferla (*Ferula communis*) a Montpol, Lladurs, el Solsonès (Catalunya).

La fitonímia del gènere *Phagnalon* assenyala que era apreciat el seu ús com a esca.

• *Phagnalon saxatile* L. Cass. (botgeta d'esca, botja d'esca, camamilla d'esca, *manzanilla yesquera*) (Fig. 13), *Phagnalon rupestre* L. DC. (botja d'esca, botja dresca, camamilla d'esca, *manzanilla yesquera*) i *Phagnalon sordidum* L. Reichenb (herba arenera, herba morenera, *coniza sórdida, coronilla real*): són petites mates que viuen en indrets pedregosos més o menys assolellats. Les tres espècies servien com a esca, se n'utilitzava la borra que recobreix la tija i les fulles (Laguna *et al.*, 2018).

• *Helicrhysum stoechas* (L.) Moench (flor de tot l'any, sempreviva, ramell de sant Ponç, *manzanilla de la sierra*): viu en llocs aclarits de sòl sec i assolellats, com arenals costaners, pedregars o matollars (Fig. 14). Les fulles seques o la planta sencera s'utilitzava com a metxa o llenya fina per l'encesa de fogueres a diversos indrets de la península Ibèrica.

Aquestes dues herbes es combinaven, l'espècie *Phagnalon* feia la funció d'esca i recollia les primeres espurnes del pedrenyal, i *Helycrhisum stoechas* servia de llenya fina i recollia el foc de l'anterior (Blanco, 1998).

• *Echinops strigosus* L. (card d'esca, *cardo yesquero*): viu en fenassars i joncedes. Les flors seques s'utilitzaven com a esca per encendre el foc (Laguna *et al.*, 2018), es recollia a finals d'estiu o tardor quan la planta era ben seca, es triturava bé i es guardava en una taleca

FIGURA 12. Canyaferla (*Ferula communis*) a Montpol, Lladurs, el Solsonès (Catalunya). Foto: I. Blanc.

Giant Fennel (*Ferula communis*) in Montpol, Lladurs, el Solsonès (Catalonia). Photo: I. Blanc.

FIGURA 13. Botgeta d'esca (*Phagnalon saxatile*) al Bages (Catalunya). Foto: E. Sixto.

Mediterranean Phagnalon (*Phagnalon saxatile*) in Bages (Catalunya). Photo: E. Sixto.

per a quan fes falta encendre una flama (Mesa, 1996). S'utilitzava la tija per a fer metxes per les llànties, ja que crema amb facilitat (Fernández, 2000).

De la família de les araliàcies:

• *Hedera helix* (heura, *hiedra*): és una liana que cobreix el sòl dels boscos ombrívols i s'enfila per les roques i els arbres. Els troncs morts de les heures velles, ratllades fins a convertir-se en pols, servien d'esca per encendre el foc (Laguna *et al.*, 2018).

Conclusions

Aquest treball vol donar valor, des de l'enfocament de l'etnobotànica, a les espècies silvestres que ens han ajudat a il·luminar. Perquè així que hom coneix un ús que li desperta la curiositat, comença a veure la planta on abans no parava atenció, és per això que aquesta tipologia d'usos representa un valor cultural afegit al coneixement botànic de les plantes silvestres. La divulgació etnobotànica que s'ha exposat en aquesta recerca amplia la riquesa d'usos que ens ofereixen aquestes plantes i contribueix a la sensibilització de llur preservació.

FIGURA 14. Flor de tot l'any (*Helycrhisum stoechas*) al paratge de Tudela, Cap de Creus (Catalunya). Foto: E. Sixto.

Everlasting Flower (*Helycrhisum stoechas*) in the Paratge de Tudela, Cap de Creus (Catalonia). Photo: E. Sixto.

Agraïments

Al Dr. Francesc Xavier Roig Munar, que m'ha esperonat a escriure aquest article. A l'Esteve Padullés, per compartir el coneixement etnobotànic recollit dels avis i les padrines. A Pere Gasol i Jordi Pérez, les primeres revisions al text. I finalment, agrair les aportacions i correccions dels revisors, Dr. Àngel Manuel Hernández Cardona i Daniel Climent Giner, que han millorat els resultats d'aquest treball.

Bibliografia

Alcover, A. M. & Moll, B. (2002). *Diccionari català-valencià-balear.* [en línia]. https://dcvb.iec.cat

Aymerich, P. (2011). La *Cephalaria leucantha*. *L'Erol. Revista cultural del Berguedà*, 110, 22.

Barber, A., Redero, S., Corbí, M., Alba, B., Molina, J. D. & Barber, J. X. (2005). *Aproximació al coneixement etnobiològic i etnoecològic d'Ibi (Foia de Castalla, l'Alcoià, Alacant). Una anàlisi sobre la relació dels éssers humans i l'entorn a Ibi*. Identia Institute-Biokhora Project.

Benítez, G. (2009). *Etnobotánica y etnobiología del poniente granadino*. [Tesis doctoral]. Universitat de Granada.

Blanco, E. (1998). *Diccionario de etnobotánica segoviana. Pervivencia del conocimiento sobre las plantas*. Ayuntamiento de Segovia.

Carrió, E. (2011). Montserrat Gispert Cruells. "L'etnobotànica és la disciplina que afirma que les plantes són cultura". *Revista d'Antropologia i Investigació Social,* 5-11.

Carrió, E. (2013). *Contribució a l'etnobotànica de Mallorca. La biodiversitat vegetal i la seva gestió en una illa mediterrània.* [Tesi doctoral]. Universitat de Barcelona.

Casana, E. (1993). *Patrimonio etnobotánico de la provincia de Córdoba: Subbética, Campiña y Vega del Guadalquivir.* [Tesis doctoral]. Universidad de Córdoba.

Consuegra, V. (2009). *Cultura de las plantas en la Mancha. Flora en el entorno de las Tablas de Daimiel*. Diputación de Ciudad Real.

Fernández, A. M. (2000). *Estudio etnobotánico en el Parque Natural de las Sierras de Cazorla, Segura y Las Villas. Investigación química de un grupo de especies interesantes*. [Tesis doctoral]. Universidad de Jaén. 464-579.

Galán, R. (1993). *Patrimonio etnobotánico de la provincia de Córdoba: Pedroches, Sierra Norte y Vega del Guadalquivir.* [Tesis doctoral]. Universidad de Córdoba.

García-Sanchez, E., Carabaza, J. & Hernández-Bermejo J. E. (2021). Flora agrícola y forestal de al-Andalus Volumen II: Especies leñosas. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. 164,166.

Gispert, M., Coutiño, B. & Díaz, A. (2010). Contemporary challenges of ethnobotany. A: U. P. Albuquerque & N. Hanazaki (eds.). *Recent developments and case studies in ethnobotany*. Recife: Sociedade Brasileira de Etnobiologia: Núcleo de Publicações em Ecologia e Etnobotânica Aplicada, 13-32.

González, J. A., García Barriuso, M., Ramírez-Rodríguez, R., Bernardos, S. & Amich, F. (2013). Plants used as fuel in the Arribes del Duero Natural Park (Salamanca-Zamora, Spain*). Botanica Complutensis,* 37, 181-190.

Gras, A. Garnatje, T., Bonet, M. À., Carrió, E., Mayans, M., Parada, M., Rigat, M. & Vallès, J. (2016). Beyond food and medicine, but necessary for life, too. Other folk plant uses in several territories of Catalonia and the Balearic Islands. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 12, 23.

Harshberger, J. W. (1896). Purposes of ethnobotany. Botanical Gazette. 21, 146

Laguna, E., Serena, V., García, X. & Ferrer-Gallego, P. (2018). Apuntes etnobotánicos de la comarca Hoya de Buñol-Chiva. *Revista de Estudios Comarcales,* 2017, 11, 64-66

Lloret, A. R. (2017). Etnobotánica de las plantas medicinales en la comarca de la Marina Alta. [Tesis doctoral]. Universidad CEU Cardenal Herrera Departamento de Farmacia.

Mesa, S. (1996). *Estudio etnobotánico y agroecológico de la comarca de la Sierra de Mágina (Jaén).* [Tesi doctoral]. Universidad Complutense de Madrid.

Obón, C., Rivera, D., Alonso, A., Alcaraz, F. & Laguna, E. (2009). Etnobotánica de la palmera datilera y especies próximas (*Phoenix*, Arecaceae) en la Comunidad Valenciana. Salut, Alimentació i Cultura Popular al País Valencià. CEIC Alfons El Vell. 295:311

Pardo de Santayana, M. (2004). *Guía de las plantas medicinales de Cantabria. Salud y tradición popular*. Ediciones de Librería Estudio.

Pardo de Santayana, M., Morales, R., Tardío, J., Aceituno-Mata, L. & Molina, M. (2018). *Inventario español de los conocimientos tradicionales relativos a la biodiversidad. Fase II (3).* Ministerio de Agricultura y Pesca, Alimentación y Medio Ambiente.

Pascual, J. C. (2019). *Estudio etnobotánico de la Montaña Palentina.* [Tesis doctoral]. Universidad de Valladolid..

Rivera, D., Alcaraz, F. J., Verde, A., Fajardo, J. & Obon, C. (2008). *Las plantas en la cultura popular. Enciclopedia divulgativa de la historia natural de Jumilla-Yecla. Volum 9.* Sociedad Mediterránea de Historia Natural.

Selga, A. (1998). *Estudis etnobotànics a les Guilleries*. [Tesi de Llicenciatura]. Universitat de Barcelona.

Stapert, D. & Johansen, L. (1999). Flint and pyrite: Making fire in the Stone Age. *Antiquity*, 73(282), 765.

Vallès, J., Veny, J., Vigo, J., Bonet, M. A., Julià, M. A. & Villalonga, J. C. (2014). *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana*. Edicions de la Universitat de Barcelona.

Vallès, J. & Garnatje, T. (2015). A vindication of ethnobotany. *Mètode Science Studies Journal*, 6. Universitat de València.

Vallès, J. (2019). *Etnobotànica: persones, plantes, cultura i benestar. Aspectes generals, i situació i perspectives als Països Catalans*. Discurs de presentació de Joan Vallès Xirau com a membre numerari de la Secció de Ciències Biològiques. 7-11.